

PARTICULARITĂȚI ALE GRAIULUI DIN UZDIN (VOIVODINA, SERBIA), REFLECTATE ÎN LITERATURA DIALECTALĂ

IULIA MĂRGĂRIT

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti” al Academiei Române
Calea 13 Septembrie nr. 13, București, inst@lingv.ro

Cuvinte-cheie: *accident fonetic, aglutinare, graiuri locale, literatură dialectală.*

Mots-clé: *accident fonetic, aglutinare, graiuri locale, literatură dialectală.*

Comentariul de față are ca obiect graiul comunității românești din Uzdin, Voivodina (Serbia), pe baza unui material documentar mai puțin obișnuit, un text dialectal scris, mai precis, o piesă de teatru, *Omu dân casa pustâie*, comedie în grai bănățean, în trei acte, de Todor Crețu-Toșa, autor originar din localitate, inclusă în volumul *Antologia literaturii dialectale bănățene* (poezie, proză, teatru) 1881–2011¹.

Opțiunea pentru varianta locală a limbii române, procedeu mai puțin practicat, se explică prin intenția autorului de a-și promova graiul, demonstrând virtuțile comunicative ale acestuia, dincolo de mediul familial, cu argumentul că „și marele B. P. Hasdeu ne-a apreciat, suntem tradițional atașați exprimării dialectale bănățene” (Magda 1992, p. 597). Prin decizia semnatarului, piesa de teatru se înscrie într-o adevărată tradiție locală, întreținută, în general, în Banat, pentru realizarea unei literaturi dialectale². Având în vedere un anumit public vorbitor, dar și „degustător” de grai, astfel de opere literare, în haină dialectală, au fost concepute pentru a releva caracterul profund particular al zonei, definite și prin literatura sa „provincială”³,

¹ Lucrarea semnată de Ioan Viorel Boldureanu, Simion Dănilă, Cornel Ungureanu; selecție, cronologie, precizări, note și mențiuni bio-bibliografice de Ioan Viorel Boldureanu, Glosar Simion Dănilă și Ioan Viorel Boldureanu, a apărut la Timișoara, Editura Universității de Vest, 2011.

² V. în acest sens, Deleanu, *Izvoare și preocupări dialectale în Banat*, p. 7: *Schițele de istorie a dialectologiei citează, printre cei care au scris de timpuriu despre varietatea diatopică a limbii române pe ardelenii Simeon Ștefan, Petru Maior, Timotei Cipariu, pe aromânii Gh. C. Roja și M. C. Boiagi, moldovenii D. Cantemir, George Baranzi și Ioan Nădejde, pe muntenii I. H. Rădulescu, Ion Maiorescu (descălecat din Ardeal). Lista [...] se încheie cu B. P. Hasdeu [...]. Nu este amintit niciun nume din Banat unde (și, probabil, pentru că aici) nu s-au afirmat corifeii ai culturii naționale, precum Cantemir sau Hasdeu. Dar nu a lipsit interesul pentru graiurile dacoromâne [...], iar preocupările dialectale au căpătat aici un caracter de masă.*

³ Însuși Titu Maiorescu, *Critice II*, 1898 reacționează pozitiv, salutând noul tip de literatură (dialectală) – afirmat în secolul al XIX-lea – și pe reprezentantul acestuia: *Au rămas de la Victor Vlad câteva poezii, scrise de el în dialectul lugojan... toate de valoare prin faptul că sunt în adevăr dialectale. Din acest punct de vedere se cuvine să ne interesăm de primul nostru poet dialectal.*

altfel spus, caracteristică provinciei respective, în mod special, sub aspectul limbii, în raport cu restul țării⁴. Istoria acesteia, particulară într-un anumit fel, se reflectă în graiurile românești locale: *Este cunoscut că Banatul întreg a fost timp îndelungat (cu mici întreruperi), până la finele primului război mondial, sub dominație austro-ungară. Cea mai mare parte a localităților rurale (cu populație românească) din Banatul iugoslav a fost colonizată în secolul al XVIII-lea cu populație din alte părți ale Banatului, din Ardeal și din Oltenia. Aceasta a determinat structura populației românești din aceste localități, bănățeană, ardelenască sau oltenească* (Magda 1992, p. 597). În această configurație, „vechi localități bănățene sunt: Coștei (Kustilj), Voivodinț (Voivodinci), Marcovăț (Markovac)... Râtișor (Ritiševo). În nordul Banatului iugoslav sunt satele bănățene: Toracu Mare (Begijci), Sărcia (Sutijeska), Uzdin, puternic centru cultural al nostru (ibid., p. 598). Așadar, particularitățile pe care le relevă textul urmărit sunt comune cu cele ale graiurilor bănățene interne, dat fiind tipul de populație din Uzdin, după cum celelalte comunități relevă trăsături comune cu Oltenia sau cu Transilvania.

Pentru a marca specificul lingvistic, din punctul de vedere al rostirii, autorul folosește câteva semne grafice proprii, fără să își propună o transcriere fonetică propriu-zisă, ci una care să reproducă vorbirea locală, distinctă în raport cu celelalte ramificații teritoriale, precum și cu varianta literară, și, în același timp, să asigure accesul lectorilor, privați de pregătire filologică, la textul comediei.

În cele ce urmează, ne-am propus să urmărim graiul din Uzdin, în realizarea sa din opera dramatică anunțată, în compartimentele principale ale limbii pentru a ilustra unele trăsături⁵ care, pe de o parte, individualizează graiul iar, pe de altă parte, îl afiliază la ansamblul graiurilor bănățene:

Fonetică: Date fiind notațiile personale adoptate de autor, menționăm câteva dintre acestea: *șina = cina, givănim = divănim, unge = unde, plânze = plânge, bitănzit = bităngit, ghindești = gândești, dzic = zic, dzî = zi* etc. O astfel de grafie anunță, de fapt, caracteristicile fonetice ale graiurilor locale de tip bănățean, istoricește aparținând aceleiași provincii, Banatul, segmentat, la un moment dat, din rațiuni ale istoriei. Selectiv, am reținut câteva pentru ilustrare:

Vocalism:

-ă continuă a etimologic, conservat în cuvinte de origine latină: *păreche < paric(u)la: Numa-i tare greu când omu să învață în păreche⁶ și pră urmă rămâne răzneț* (p. 375); *părete < parietem: Mai bine să urle baba decât părești* (p. 368). Particularitatea a fost semnalată deja pentru subdialectul bănățean (Neagoe 1984,

⁴ O astfel de literatură se înscrie în istoria literaturilor europene unde literatura dialectală nu este neglijată. Astfel, literatura italiană, cea mai bogată în produse dialectale, consacră un loc de cinste literaturii dialectale [...]. *Situată pe picior de egalitate cu orice literatură, literatura dialectală deschide perspective autorilor de talent* (Gabriel Țepelea, *Literatura în grai bănățean* – 1970).

⁵ Nu ne-am propus o inventariere exhaustivă a acestora, ci am reținut câteva, necesare pentru a realiza fizionomia graiului.

⁶ Am preluat exemplele și citatele *tale-quale* din textul operei dramatice.

p. 244). În același timp, *ă* etimologic s-a menținut și în cuvinte de proveniență slavă: *năcaz* < *nakaz* (*lasă-mă năcazului!* – p. 366).

–*î* etimologic s-a păstrat în unități lexicale de proveniență latină (Neagoe 1984, p. 245), prin raportare la variantele care în ariile inovatoare de limbă română au dezvoltat un diftong, *câne*: *Aor dă căne* (p. 369); *Dacă șciam aș fi lăsat pră mânădzâ* (p. 371). *Ca mâne Vasilă moare* (p. 371).

–*e* conservat după *r*, ca în graiurile bănățene interne (Neagoe 1984, p. 245): *poate omu rebda mai mult dăcât marva* (p. 375).

–*e* > *ă* în prep. *de* > *dă*, ca în cea mai mare parte a graiurilor bănățene din țară (Neagoe 1984, p. 246): *Nu-i mai poartă nime dă grijă* (p. 365); *Nu ce lega dă ea* (p. 378); *pe* are curs în var. etimologică *pre* > *pră*: *raiu pră pământ* (p. 378); *Sătana l-o știut pră scrâncitu ăsta* (p. 378). Cele două prepoziții au curs împreună în compusul arhaic *dă pră*: *Nu-i totuna să sări dă pră cal pră măgari* (p. 376).

–*e*, conservat după labiala *b* în toată aria dialectului bănățean, apare în chip firesc și în graiul din Uzdin: *beșică* < lat. *vessica*: *Frate Simo, or fi cojaț [pantofii], l-or glogi și s-or fașe beșis la pișoare* (p. 385).

–*u* din diftongul *au*, urmat de dentala *t*, s-a consonantizat: *căuta* > *căpta*, ca în subdialectul bănățean (Neagoe 1984, p. 248): *Și-i pare rău că ni-s una și ne căptăm* (p. 372).

Consonantism:

b > *v*: *tăbări* > *tovări*: *Atunci s-o tovarit pră mine* (p. 375); *zbârnii* > *zvârnâi*: *Am pus șasu să zvârnâie ...* (p. 377).

Oclusivele velare *c*, *g*, atunci când după ele urmează vocalele centrale *ă*, *î*, evoluează la *k*, *g*. Modificarea se explică prin evoluția lui *ă*, *î*, în poziție neaccentuată și succedate de o vocală anterioară: *ghingești* < *gândești* (*M-am ghingit: ori te-ai măritat, ori te-ai dus la ai mulți* – p. 366); *chimeșă* < *cămeșă* (*Iacă și chimeșa curată pră pat* – p. 377). Fenomenul semnalat de Pușcariu (1924–1926, p. 715), comentat de Marin 2005, LXII, are o răspândire mult mai largă: „cuprinde Banatul, Maramureșul, graiuri din Transilvania și Oltenia nord-estică”.

t, *d* + *e*, *i* reprezintă fenomenul de palatalizare a dentalelor și evoluția acestora la africcate: *ć*, *đ* (în notația autorului *ce*, *ge*, *girept* (p. 366), *precini* (p. 368), *cinără* (p. 368), *frace* (p. 371), *arge* (p. 373). Modificarea este considerată „o particularitate relevantă absolută care individualizează subdialectul bănățean” (Neagoe 1984, p. 250). Fiind vorba de graiurile interne, particularitatea extinsă și la cele de dincolo de fruntarii, atestă apartenența acestora la aceeași subdiviziune dialectală tutelară.

v > *b* > *servus* > *sărbus*: *Eh. Vasilă, io mă duc că-i noapte, sărbus!* (p. 368); *revoluția* > *răbuluția*: *O trecut răbuluția prăstă tine!* (p. 375).

ñ etimologic conservat: *râne* < lat. *aranea*. (*După șe mi ce-am scos din râne să mi ce-nfoi ca ciurcanu* – p. 369); *călcâni* < lat. *calcaneum*: *Alaltăieri... ai putut să-i vezi numa călcâni* (p. 367).

Cu ce politică o vinit zmăoaña aia mică? (p. 373). *Ai apucat odată în gura satului și acolo rămân!* (p. 376).

Dintre *accidentele fonetice*, menționăm afereza, cu o frecvență deosebită: *bucătură* < *îmbucătură*: *Vin să-ți dau **bucătură** cu **bucătură*** (p. 378); *mesteca* < *amesteca*: *Iancule, nu ce **mesteca!*** (p. 373); *năinte* < *înainte*: *Ai luat-o **năince** cu blăstemul* (p. 390); *năpoi* < *înapoi*: *N'-o cemat **năpoi*** (p. 390) *pacheta* < *împacheta*: *Vino mă azută să mă **pachetedz*** (p. 381); *șam* < *mulțam* (p. 365); sincopă: *zuitași* < *zăuitași* (p. 382); *zuituc* < *zăuituc* (*ibid*); anaptixă: *hărănești* < *hrănești* (p. 375).

Morfologie:

Substantivul

Unele substantive neutre sau feminine au curs cu forme de *plurale învechite*: *acturi*: *Făcut-ați **acturile?*** (p. 391); *punturi*: *Afle-le boala de **punturi!*** (p. 391), *blăstămuri*: *M-o spus printră **blăstămuri*** (p. 380); *căși* (p. 384); *lăbi*: *Acuma toți vă spălați pră **lăbi*** (p. 392). Altele au dezvoltat un singular nou pentru a echilibra paradigma: *țarmure-țarmuri*: *ăi de știu să-noace noată și când bat tălași...dacă șciu încotro să meargă...unge-i **țarmurili*** (p. 337).

Vocativul în -o se întâlnește, în egală măsură, la substantive comune sau proprii, masculine sau feminine, având desinența de nominativ sg. în *-ă* sau *-a*, la nume proprii: *mamo*, *eu mă duc* (p. 372); *tato-socrule!* (p. 391); *Irimio!* (p. 388); *taico-bunule!* (p. 366); *uico Vasile* (p. 378, 380); *vătămato!* (p. 385); *Adriano*, *Simo* (p. 389); în *-eo*: în cazul substantivelor terminate în *-e*: *spurcășiueho!* (p. 373); *pogănio!* < *poganie* „avere, comoară”: ***Pogănio**, ai dat dă trai* (p. 369).

În graiul din Uzdin este atestată o *formă cazuală contradictorie de vocativ*, în fapt, un genitiv „dezafectat”. Din sintagme proprii unor construcții genitivale de felul *fata mamei* se valorifică, restrictiv, forma cazuală de genitiv, ca formă de adresare; astfel încât *mamii!* (= *mamă!*) suplinește vocativul. Pentru început, forma a fost orientată, probabil, unidirecțional, de *mamă* către *fiică*. Ulterior fiica, la rândul ei, își desemnează *mama* prin aceeași formă cazuală bizară: *Doamne, **mamii**, dar cum nu ce zăbunești, printră atâtea uși?* (p. 370). *Tăicuțu meu și **mamii** mea știț dă ce am venit?* (*ibid.*). Dar forma cazuală de genitiv satisface nu numai vocativul, ci, p. ext., ca urmare a frecvenței, și acuzativul, substituind forma originară: (p. 370): *Fiica me, bihe că viniș să vedz **pră mamii** te...: Aște patru lanțe se le-ai scris **pră mamii*** (p. 370). Forma cazuală suspectă, cu desinență de genitiv și funcție de vocativ, se întâlnește în cazul numelor de înrudire *mamă*, *tată*, *moș*, *babă*. În relațiile dintre aceștia a putut apărea întrepătrunderea de cazuri și extensiunea valorică a unora asupra altora: *Doamne, **tatii**, dar pîntru sihe n-am cheltuit?*, p. 372. Construcția genitivului ca substitut al vocativului, am identificat-o, pentru început, la românii din Ungaria (Mărgărit 2008, p. 13–21), ulterior constatând o extensiune, cu mult mai largă în cuprinsul ariei nordice, incluzând și Basarabia (Mărgărit 2011, p. 39–40).

Atunci când numele în vocativ este asociat cu un adjectiv posesiv, nu au loc perturbări intercazuale. În interiorul construcției, articolul genitival invariabil *a* este absorbit de numele în vocativ: ***Moșulică meu**, se să-ți facă Ina te bun de mâncare?* (p. 369).

Articolul proclitic *lu*, se întâlnește în exprimarea genitiv-dativului, ca în graiurile bănățene din țară (Neagoe 1984, p. 258): *O trăbuit să-l mân pră **Firu lu Căiu** peșitori* (p. 373); *Alaltăieri lu **Veta lu Buboăie** ai putut să-i vedz numa călcâinii* (p. 367); *Vărsavia lu Gicu* (p. 368); *Ghiorghina lu Micu* (*id.*). Articolul genitival, este invariabil, ca în graiurile moldovenești: *Ăle patru lanțe se le-ai scris pră mamii îs vecima ca și-a **noastre*** (p. 370). Aflat în postpoziție, el este absorbit de numele care îl precedă: *moșulică meu* (p. 369).

Articolul demonstrativ este reprezentat prin forme specifice ariei sudice, deja reperate și pentru graiurile bănățene interne, care, după cum s-a observat, în acest fel, fac front comun și se opun părții nordice a dacoromânei (Neagoe 1984, p. 259): *năcazu **ăl** di căpicene* (p. 313); *ce-aș bace ca pră **ăi sminciți!** Am înșeput să mă șpățiresc ca **ăl căpiat*** (p. 373); *puiu **ăl dă golâmb*** (p. 378), *du-ce la casa a mare* (p. 346), *a dă pă urmă oară* (p. 379); *ăi de la America* (p. 366); *a mică vra numa copărațâie... a bătrână vre naționalizație* (p. 373).

Pron. nehot. *niște* pe lângă nume, desemnând perioade de timp, are sensul „câtiva, câteva”, *nește ani am tot visat-o* (p. 368), particularitate specifică graiurilor bănățene din țară (Neagoe 1984, p. 260).

Pron. nehot. *măcarce* corespunde celui din limba comună „orice”: *Mie nu-mi plasé să brocești cu măcarsé nespălat* (p. 371).

Pronumele personal

Formele conjuncte de pron. personal I la dativ sunt aceleași ca și la acuzativ, situație reperată deja pentru subdialectul bănățean (Neagoe 1984, p. 260): *M-ai făgăduit seriu și pământu* (p. 369). *Viața m-am legat-o dă un afurisit de bărbat* (p. 379); *Așa m-or scris* (p. 366). *Am fost precini buni, măcar că m-ai fost gazdă* (p. 368).

Formele atone ale pronumelui personal în dativ 2 sg., 2 pl. „absorb” verbul *a fi*, suplinindu-l valoric: *Iar nu ți [= ți-i] pe plac?* (). *Nu ți [= ți-i] rușine la obrazu tău să-mi fas mie așa blamă* (p. 379). Situația a fost semnalată și comentată pentru aria sudică (Mărgărit 1999, p. 93).

Verbul

La categoria verbului, *a fi*, la ind. prez. pers. 1 sg. și pl., se conjugă însoțit de formele proclitice ale pronumelui personal în dativ: *Nu măi ni-s mucoși, la noi trăbe să fie înțălezere* (p. 369); *O-nșeput cu aia că mi-s bogătoń* (p. 375); *O! io nu măi mi-s bună?* (p. 371); *Acuma mi-s mai bucuroș* (p. 375); *Nu ni-s dăstui noi care să ne bucurăm?* (p. 374). Aceeași situație și pentru pers. 2 pl.: *Mă, voi, părechea a nouă, vi-s întrăz?* (p. 371).

Unele verbe, la nivelul graiului, cunosc o variantă reflexivă, prin raportare la limba comună.

a se cheltui: *Să să cheltuiască pântru atâta morceșag?* (p. 385). *Doamne, tăicuțule, da prîntru sine n-am cheltuit?* (p. 370).

a se zburda: *Nu-i șinstit noi să ne zburdăm în palatul ăsta...* (p. 390).

În cazul reflexivelor, la imperativ, forma pronominală precedă verbul: **Ce în schimbă, să nu te mai văd așa!** (p. 377). Verbul *subscrie* dispune de var. *subscria*, creată probabil, după *scria*, de conjug. I în graiul din Uzdin, ca și în subdialectul bănățean, ori poate prin analogie cu *subsemna*, ambele uzitate în același domeniu de referință al activităților administrative: *Când o supscriat, împins-o și Vasile plaivasu?* (p. 391). *Tu l-ai ținut dă space până am supscriat (ibid.); Au contrec la mână supscriat dă tata (ibid.)*.

În interogații, formele de perfect compus sunt inverse: **Spusu-m-ai tu că ăi di la America nu mai vin?** (p. 366); **Făcut-ai ceva?** (p. 388).

Interj. *haide*, asimilată verbelor la imperativ, prezintă o formă deja semnalată: *haidareți!* (Ionică 1965, p. 405): **Haidareț să scoborâm săcrinu din coșie să nu se pună vro vreme!** (p. 388). Ca structură, forma atestă influența imperativului prohibitiv, atestat în sudul, estul și nord-estul Banatului (Neagoe 1984, p. 264). Vitalitatea și frecvența acestei construcții arhaice stă la baza conturării de noi forme, care, fără să fie negative, se pot afla în raport de succesiune cu imperativul. Contexte precum *N-așteptarăți să vă spun de două ori: haidereți odată!*⁷ ar fi putut determina valorificarea interjecției în discuție.

Lexic

Dintre cuvintele pe care literatura de specialitate le exemplifică, între particularitățile definitorii ale graiurilor bănățene (Petrovici 1954, Todoran 1956, 1961, Tratat 1984) am identificat *foale* „burtă”, *golumb* „porumbel”, *mereu* „încet”, *uică* „unchi”. Alte lexeme cum este *căsap* „măcelar”, pot fi considerate în aceeași categorie, pe baza atestării indirecte prin „descendenții” lor, respectiv, derivatul *căsăpie* „măcelărie” (p. 379). Aici alăturăm și *mereuț* „încetișor” (p. 382), de la o bază proprie Banatului, ca semantism: *mereu*.

Cuvinte moștenite din latină.

Unele dintre cuvintele de origine latină, specifice secolului al XVI-lea au curs încă, sunt uzuale în graiul din Uzdin: *brâncă* „mână” < *branca*: *La zugecată spun că el o împins plivaisu numa l-ai ținut dă brâncă să nu treacă prăstă linie* (p. 392). Multe dintre ele păstrează până în prezent forma etimologică, *scamn* < *scamnum*: **Un scamn să stau, c-am tăbărât** (p. 381).

Prepoziția *între*, ulterior substituită, la nivelul limbii comune, cu *în*, se menține în uz: *Cum să-m mai scot obrazul întră lume?* (p. 379).

Altele conservă încă, la nivel dialectal, semantismul din secolul al XVI-lea:

adăpa „a da de băut apă cuiva” < *adaquare*: **Adă și paharu cu apă să creadă zăbuniții ăștia că-l adăpăm!** (p. 389);

⁷ Modelarea unei astfel de forme se explică tocmai prin frecvența imperativului negativ în secolul de început ale culturii române, după cum atestă Ov. Densusianu în ILR II, p. 150, Al. Rosetti, LR, p. 149–150, Rosetti-Cazacu ILR, p. 99, 121, H. Tiktin, *Gram. rom.*, p. 114. Prezența acestuia a impulsionat crearea analogică a formei derivativă de la interjecția *hai(de)*, care, de altfel, a dezvoltat o întreagă paradigmă pentru timpul prezent 2 sg. *hai(de)* și pl. *haideți!*, 1 pl. *haidem!*

carte „scrisoare” < lat. *charta*: *Nu ț-or mai trimis niș carce?* (p. 366); *Io cred c-or fi căpătat carcea me, că am trimes-o cu rățipis* (p. 379);

dor „durere fizică, suferință” < *dolus*: *Dă nepuține ori ț-am spus: „Mamă, mamă nu ce tângui atâta [ca văduvă] că sihe să becejășce dă dor, leac nu mai are!* (p. 389). Semantismul arhaic supraviețuiește și la nivelul graiurilor muntenești (Mărgărit 2009, p. 278);

pegestru adj. „olog, infirm” < *pedester* (v. DLR s.v. *pedestru* 1.): – *După șpitari dacă scapă cum arăta? – Legat de pat! Iu, Maica me, Doamne, pegestru?* (p. 384). Cuvinte de origine incertă *pesti* „a răbda”: *Vasile, da până când îl mai pestești?* (p. 374);

Aici alăturăm *doare* „durere”, o inovație la nivelul graiurilor, probabil formă contrasă din *duroare* < *dolorem*, un arhaism cu circulație limitată la secolele de început ale culturii române, conservat totuși în graiurile muntenești (Mărgărit 2009): *La mormântare o fost ca vipăra. Câtă un șas s-o cântat, dă ce ustura la inimă dă doarea ei* (p. 396). Cuvântul face parte din lexicul specific al bocetelor, ca specie intens cultivată în graiurile bănățene din Voivodina (Mărgărit 2011, p. 68–78);

Cuvinte împrumutate din paleoslavă

Unele dintre *împrumuturile vechi slave* atestă sensul sau forma originare cu care au penetrat în limba română:

prost adj. variabil „simplu” < *prostŭ*: *Nu mai vin napoi [La Uzdin] să fiu păoriță proastă.*

silă „forță” < *sila* în expr. cu ~: *La toamnă îl băgăm cu sila la scul* (p. 365).

ispovedanie < sl. *ispovědanje*: *Cuscără cu mine trăbă să fi dășchisă, ca la ispovedanie* (p. 391), var. înv. și reg. având curs în secolele de început ale culturii române, fiind atestată la Coresi și în Biblia de la 1688, pentru Muntenia, la Miron Costin, Varlaam, Dosoftei, pentru Moldova. Ulterior, a intrat în curs forma aferezată, în prezent, unică în limba standard.

zare „rază” < sl. *zarja*: *Să mai străbată mai vro zare* (p. 367).

Alături de elemente învechite, vocabularul atestă în mod firesc, prin conviețuirea cu sârbii,

Împrumuturi din sârbă, confirmate, de altfel, și în subdialectul bănățean (Gămulescu 1974, *Indice*):

fișcal „avocat” < *fiškal*: *Doamne, se mai cap la alți, ca la fișcal* (p. 371);

găzdăriță „stăpâna casei” < *gazdarica*: *Fiica me, bine că viniș să vedz pră mamii te... se mai găzdăriță o azuns!* (p. 370);

gosti „a invita” < *gostiti (se)*: *Tăicuțu meu și mamii me, sciț de se am vinit? Vrem să vă gostim. Mâne năsmincit* (p. 371). *Zmăilor or înșeput să vă gostască!* (p. 372);

tal „parcelă, parte materială, zestre” < *tal*: *Tu ești fată și ț-ai căpătat talu!* (p. 371);

Altele se găsesc, exclusiv, la minoritarii români din Uzdin, cu siguranță și la cel din alte comunități:

nălap „noroii” < *nalap*: *Dar s-o fașe [în șlapi] când o fi vreun nălap?* (p. 385);

pocor „batjocură” < *pokor* în expr. *a face de ~*: *Mă făcuși dă pocoru lumii și de miru satului!* (p. 378);

sorsag „samar”. *Are tot sorsagu* (p. 380);

slastă „dulce” în zi de ~: *Să ce scaldz și aia zăia, că-i dzî dă slastă* (p. 377);

tast „tavă”: *Ce-ai măritat la palat, capăț tot ca pră tast și iar nu ți-i bine?*

Poziția consolidată a împrumuturilor de origine sârbă se poate aprecia după intruziunea acestora la nivelul unor expresii consacrate în limba română. Una dintre acestea: *ferice de tine!* are curs într-o variantă creată prin dislocarea elementului latin moștenit cu unul din limba sârbă: *blago de tine!* (p. 386); *nadă* „nădejde” < *nada*, în expr. *a trage nădejde*: *Am tras atâta nadă să fiu givăr* (p. 381). Împrumutul a penetrat în expresia românească, de altfel consacrată, pe baza unui element vechi slav, *a trage nădejde*, poate scurtimea elementului neoslav a precipitat substituția; în *a bate clopotele*, împrumutul vechi slav a fost substituit prin altul neoslav, *zvon*: *Nișodată n-or bătut zvoanele la vreme* (p. 513). Dar, la rândul lor, cuvintele preluate din sârbă au fost adaptate la vechile tipare ale graiurilor românești: *limun* s.f. „lămâie” primește proteza vocalei *a-*, ca *alămâie* din aria nordică a dacoromânei: *Ce duș și cumperi... tri alimuni* (p. 578). Alteori, împrumutul sârb (*pokor* > *pocor* din *~ul lumii*, p. ext. *a ajunge cineva, a face pe cineva de ~ ~*) dublează frazeologisme românești, consolidând semantismul acestora: *Mă făcuși dă pocoru lumii și dă miru satului* (p. 370).

Împrumuturile din maghiară sunt comune cu cele din aria nordică a dacoromânei, ca de altfel și cele germane:

dubă „tobă” < *dob*: *Ai să zoș ca ursu după duba me* (p. 279);

marva „vită” < *marha*: *Poace omu rebda mai mult decât marva* (p. 375);

hasnă „folos” < *hásna*: *Barem dacă ce rebd lângă mine să am vro hasnă* (p. 379);

ocoș „deștept, fudul” < *okos*: *Giorgi a nostru o fost mare ocoș și acolo or fost ocoși și măi mari dăcât el* (p. 393);

sobă „cameră, încăpere” < *szoba*: *În sobă or mai rămas moș Isa cu moș Irimia* (p. 393);

solgăbirău „funcționar, pretor”, în administrația maghiară < *szolgabíró*: *Iancule, tu ai fost croit dă solgăbirău!* (p. 398);

țădulă „bilet, hârtie, chitanță” < *cédula*: *Nu cumva i-o dat Gherghina să iscălească vro țădulă?* (p. 395); Alături de acesta apare împrumutul neologic: *Bagă de seamă la cântari... șere și chitanță* (p. 379);

uzoni „ploaie” < *özön*: *O trecut prăstă tine uzoñ prăstă uzoñ!* (p. 375).

Împrumuturi germane

aizămban „tren” < *Eisenbahn*: *Eu plec dăloc să prind aizămbanu* (p. 383);

crițari < *Kreuzer*: *Dacă el să-mbie ca popa la crițari* (p. 382): *Taico-bunule, m-ai pricit să păzăsc crițariu ca tine* (p. 366);

cvitănți < *Quittanz*: *Halo, mutăr unge pun cvitănțile?* (p. 381);
luft „aer” < *Luft*: **Luft**, *Gheorghină, luft, că m-astup!* (p. 379);
plivais < *Bleiweiss*, sb. *plajvaz*: *Când o supscariat, împins-o și Vasilă plivaisu o numa tu* (p. 391);
șlog „apoplexie” < *Schlag*: *Am auzit că de greomânt capeți șlog* (p. 384);
putăr „unt” < *Butter*: *Ce duș și cumperi... o rudă dă putăr* (p. 379);
șpățiri „a plimba” < *spazieren*: *Așa m-or șpățirit din gură în gură* (p. 375).
ștudări „a studia” < *studieren*: *Să mă mai ghingesc, să mă ștudăresc* (p. 381).

Elemente neologice, majoritar, adaptate în grai:

capitula (*Am inimă miloasă. Când văd lacrimi, dăloc capitulădz* (p. 375);
constata: *Mă apropii și-l conștatădz* [decesul] (p. 388);
contriac „contract”: *Nu m-am lăsat dă capul lui până n-o făcut contriacu* (p. 388);
cooperație: *A mică vre numa copărație... cu tobolație... a bătrână vra naționalăzație* (p. 373);
plian: *Am audzit io șeva de plianurile tele* (p. 380);
punt: **Puntu** *ista îi a teu* (p. 391); *punt tare* (p. 391); **punt cu punt** (p. 390);
revoluție: *O trăcut răboluția prăstă cine* (p. 375).

Majoritatea neologismelor, provenind din surse diferite, au dezvoltat forme proprii: *conștata*, *contriac*, *copărație*, *plian*, *punt*, *răboluție*, ca și *ștămfetă*: *O prăluat ștămfeta fată-sa* (p. 375). Altele, prin forma lor, relevă originea: *rățâpis* < germ. *Rezepisse*: *Or fi căpătat carcea me, că am trimes-o cu rățâpis* (p. 379); *advocat* < lat. *advocatus*: *Ai audzât șe o spus advocatul nostru?* (p. 389).

În cazul împrumuturilor romanice, sursa de penetrație este evidentă în genul, forma neologismului (cf. *telegram* < srb. id.: *Dă-i altu tiligram* – p. 385); *ofenziva* < srb. id.: *Ń-o sculat cocoșu ș-o-nșeput iar ofenziva* (p. 375). Următorul verb *întroduce* ilustrează de fapt un caz de etimologie populară pentru neologismul *introduce*. Interpretat ca o compoziție dintr-o parte prefixală, de altfel, arhaică, *întru* (cf. *întrarma*) și verbul știut, *aduce*; *întroduce* a fost atestat în graiurile bănățene în timpul Primului Război Mondial în epistolele ostașilor, după cum rezultă dintr-un volum recent publicat: *Domnule învățător, George Cătană, te rog să mai întroduci Dumeta unde no fi bine kintarea mea* (Deleanu 2014, p. 370).

Formarea cuvintelor

Compunere:

Prin alăturare:

casa mare; *casă mică* „construcție anexă, prin opoziție cu clădirea principală, *casa mare*: *Tu ai șerut traiu vieți la casa mare* (p. 391); *Nu-i șinstit să ne zburdăm în palatu ăsta și copilu lui, cu nora și nepoți să ste ghesușit unu prăstă altu numa-n soba aia de la casa mică* (p. 390);

nime-n drum [peiorativ] „om lipsit total de stimă, de considerație”: *Nu fi rușine la obrazu teu...! Tu, nime-n drum!* (p. 379); cu var. *nime-n lume: Nime-n lume* *l-ai sfătuit s-o ie pră mozomăina aia dă Gicoahe* (p. 374);

om dă vorbă „om de cuvânt”: *Ia uită še om dă vorbă ești!* (p. 369);

Cu excepția compuselor de la baza *casă*, celelalte formații sunt inedite.

Prin aglutinare:

mânedzi „a doua zi, fără raportare la azi”: *Dacă șciam, aș fi lăsat pră mânedzi* (p. 377).

supat, aproape generalizat în dacoromână. În graiul din Uzdin se înregistrează un pas înainte: vechea construcție prepozițională nu mai este recunoscută, de vreme ce compusul devine susceptibil pentru o nouă construcție: *Dar unge să duce? În supat?* (p. 371);

vaișamar adv. „greu, imposibil”, realizat prin sudarea componentelor din expresia omofonă (– *Cum o mai duș?* / *Ca vaișamar* (p. 366). Este vorba de un compus inedit.

Derivare:

Graiul conservă derivate arhaice, în cazul unor substantive:

-amă < lat. *-amen*: *Șe fașe popama aia? Aud de la voi că merzeț la besărică* (p. 394). Cercetări recente au relevat faptul că formantul cu valoare colectivă în graiurile românești din Banatul „extern” a cunoscut un randament deosebit, prin lărgirea gamei de teme derivate, de la animate, așa cum era în sec. al XVI-lea, la inanimate. Capacitatea de a deriva orice fel de teme se reflectă în numărul mare de formații, pe de o parte, și, pe de altă parte, în formațiile de tip spontan (Mărgărit 2011, 190–192);

-(ă)mânt < lat. *mentum*: *greomânt* „chin, suferință”: *Am audzit că dă greomânt, capeț șlog* (p. 384); *îngropământ* „înmormântare”; *Doamne, mamii me, dar v-ați vorbit oare dă îngropământ?* (p. 388).

-oănu, -oahe „oi, oaie” < lat. *-oneus, -onea*, fiind emblematic pentru aria vestică (Mărgărit 2011, p. 374).

bogătoń (*O-nșeput cuscru Adămiță că mi-s bogătoń și nu vreu să mă lipesc dă sărășie* (p. 374):

golâmboń „porumbel”: *Dar unge-ai mai văzut tu doi golâmboni păreche?* (p. 375).

văduvoń „văduv”: *Rămân văduvoń și amin!* (p. 376).

văduvoahe „văduvă”: *Cât l-am jelit că altă văduvoahe mai neagră decât mine n-o fost. M-am cântat de am aprins mormântu!* (p. 389).

zmăoahe „zmeoaică”: *Și cu še politică o vinit zmăoaia aia mică?* (p. 378).

În derivare sunt atrase și temele neologice, expresie a consolidării afixului în sistemul derivativ al graiului:

bosoane „șefă”: *Io care am fost bosoane la moden company prăștă lucrătoarele dă Damen WC!* (p. 396).

-iță, specializat în derivare moțională, creează derivate specifice și prin temele selectate (*golâmb, paor*):

colăcăriță „bătrână care pregătește colaci; colăcăreasă”: *Colăcărița, aia-i baba Iconia* (p. 388); *golâmbiță* „porumbiță”: *Da șine ce-o pus să-ț alez păreche golâmbiță cu coada în sus?* (p. 375); *măistoriță* „meșteră, maistră”: *Mare măistoriță – vaișamar!* (p. 375); *păoriță* „țarancă” < *paore* „țaran”: *Io să rog o păoriță, care am fost bosoaie...?* (p. 396).

-ie apare în câteva derivate:

făloșie (reg., v. DEX): *S-o prăbușit dă făloșie* (p. 384); *gostăie* „vizită” < *gost*: *Ce-o frământat după inima ei, dă ce-o dus la gostăie* (p. 375); *socrie* s. col. „soacra și socrul”: *Vreu să ce fac om, să scăpi dă slugărit la socrie* (p. 380).

-os: Cele câte derivate adjective sunt total inedite: *tălpos* „cu talpa, laba piciorului mare”: *El n-o fost tălpos, ghindesc că n-o să-l strângă [pantofii]* (p. 385); *codos*, ca și *flocos** [despre tineri] „cu plete”. *Să strâng și tuns și flocos și codos, aprind țigara, să dăzbracă la pele și fac enimal dansing* (p. 394). Situația semnalată pentru *tălpos* în DLR se repetă în DA pentru *codos* s.v. *coadă* și *flocos* s.v.

Derivatele verbale cu sufixe sunt dintre cele cunoscute, deja atestate, precum următoarele:

givăni „a sta de vorbă”: *Iaca îți vorbim la sârmă, să ne mai givănim cu tine (ibid.) sau inedite: bităngi refl. „a se obrăznic”: Tare s-o mai bităngit, taico! Noi cu biznisu nostru, nu-i mai poartă nimeni de grijă. La toamnă îl băgăm cu sala la șcul* (p. 365). Presupunem că baza derivativă *bitang(ă)* a dezvoltat sensul „obraznic”, neatestat, preluat de verb; *dori* „boci” < *dor* „durere”, laitmotiv cu care încep bocetele: *Dorul meu și doarea mea...: Cât l-am jelit că altă văduvoaie mai neagră decât mihe n-o fost... Că toate muierile s-or oprit din cântat și m-or asculta... cum m-am dorit* (p. 389). Relația sinonimică cu verbul specializat, în acest sens, *cânta* este deasupra oricărei discuții: *Poace noi nu ni-s în stare să ne dorim, să-l cântăm și să-l oțșim [= ducem] la lacul lui de veci* (p. 385).

Cu prefixe, amintim câteva formații, de asemenea, inedite; *îngăzdi refl. „a se îmbogăți, a deveni gazdă”* (v. *supra*) < *gazdă* „gospodar bogat”; *împonchișată* „instigată, influențată” < *împonchișă* < *ponchiș* „chiorăș, potrivnic”. *Afurisită fată! Totă-i ca tată-său... Apo-i și împonchișată dă scârbosu ăla dă socru-so. Vre să se îngăzdească pră spacile mele* (p. 373); *înschimba* „a schimba (hainele)”: *Audzîț, oamini, dar să-l înschimbăm în țoalili dă moarce* (p. 388).

Pentru unele adjective, prin derivare cu prefixe, se creează noi raporturi antonimice. Particula selectată în acest caz, *ne-*, conferă caracter pertinent imediat (în sens etimologic) raportului amintit, *puțin* vs. *nepuțin*: *Dă năpuține ori ț-am spus: mumă-mumă, nu ce tângui atâta, că cine să betejășce dă dor leac nu mai are!* (p. 389).

Derivare regresivă: *năpust* s.m. „duh rău, ființă supranaturală” < *năpusti*: *Mânșe-vă năpustu să vă mânșe, nu baceț copilu!* (p. 365). Cuvântul a fost atestat, ca regionalism, în basmele lui G. Catană; *smintă* s.f. „greșeală, dificultate” < *sminti*: *La cine-i smintă că vrei să țân doauă babe! Dar nu știi sé să fas niș cu una*

(p. 379); *socoată* „socoteală, calcul” < *socoti*: *Bagă de samă la cântari și la socoată!* (p. 379). Derivatele enumerate figurează în DLR cu mențiunea „înv. reg.”, valabilă și pentru graiurile bănățene externe.

Asimilând textul dramatic la categoria textului dialectal, am urmărit particularitățile fonetice, morfologice, lexicale ale graiului în care acesta a fost scris. Autorul, el însuși vorbitor nativ al idiomului discutat, a reușit să surprindă trăsăturile definitorii, astfel încât afilierea la subdialectul bănățean este deasupra oricărei discuții, ca și obârșia bănățeană a etnicilor români strămutați din țară. Textul operei dramatice relevă nu numai specificul idiomului, ci și calitatea acestuia de instrument de comunicare activ. Evoluând în mediul lingvistic alogen, graiul din Uzdin, conform trăsăturilor reperate, relevă caracteristici impuse de cadrul socio-politic de evoluție, cu valoare exponențială pentru aria reprezentată. Pentru etnicii români din Serbia, elementul sârb influent, în domeniul lexical, de pildă, excelează în cantitatea net superioară celui corespunzător din subdialectul bănățean. Pe lângă elementele comune graiurilor separate de frontieră, este firesc să găsim la Uzdin altele a căror forță de penetrație în intimitatea graiului se dovedește remarcabilă prin capacitatea de intruziune în tiparele sistemului lexical. Amintim aici caracterul ofensiv al elementului sârb asupra unor expresii românești prin infiltrarea acestuia și crearea unor structuri mixte româno-sârbe (cf. *blago de el!* în loc de *ferice de el!*). Fenomenul are loc și invers, atunci când împrumutul de origine sârbă a fost adaptat la tiparul limbii române (cf. *alimun*, analizabil prin proteza vocalică, proprie regionalismului românesc *alămâie*, operată asupra împrumutului sârb *limun*). Dar absorbția de noi unități lexicale din limba oficială a statului în care trăiesc minoritarii români nu a afectat limba română sub aspectul productivității. După cum a remarcat Mioara Avram (1993, 29–35), ospitalitatea limbii române față de împrumuturile externe stimulează creativitatea acesteia. Derivate inedite atestă capacitatea creatoare a graiului: de la *napoi*, adv. *napoișilea*, analizabil „în trepte”, în calitate de formațiune suprasufixată. Astfel, baza *napoiș*, etapa a doua, raportabilă la adv. *napoi*, cu afixul adverbial *-iș*, din *pituliș*, *furiș*, plus un augment explicabil prin analogie cu *îndărătelea*, constituie analiza derivatului inovator: *Ai vădzut tu vrun șas să meargă napoișilea?* (p. 367).

Textul dramatic *Omu din casa pustâie* a fost analizat, în prezentarea de față, ca orice text dialectal. Prin simpla corelare a celor două tipuri de texte: întocmit deliberat de un vorbitor de grai, dar cultivat / propriu-zis, emis, firesc, de un vorbitor de grai autentic, se pot sesiza deosebirile inerente. Dacă cel din urmă este, de regulă, spontan, sau livrat la cererea unui dialectolog, cel dintâi a fost elaborat cu o anumită intenție, absentă în al doilea caz. Autorul a urmărit să sublinieze capacitatea graiului în calitate de instrument de comunicare supracomunitar. Graiul din Uzdin, în care a fost scrisă piesa, aduce satisfacție nu numai *uzdinenților* „uzdinenilor”, ci și celorlalți minoritari români din Voivodina. Scrierea unei opere dramatice, în perspectiva interpretării acesteia, relevă funcționalitatea graiului, capacitatea acestuia de a suplini varianta standard a limbii române. Faptul este remarcabil în

condițiile de viață ale etnicilor români ale căror manifestări spirituale pot îmbrăca haina graiului matern. În subsidiar, textul dramatic relevă stadiul de evoluție a graiului, de altfel cu valoare exponențială. În acest context, literatura dialectală, ofertantă din punct de vedere lingvistic, ocupă o poziție semnificativă în viața comunităților românești, iar opțiunea pentru literatura de acest fel relevă elementul de coagulare pentru comunitățile românești, instrumentul lor de comunicare.

**PARTICULARITÉS DES PARLERS D'UZDIN (VOÏVODINA, SERBIE)
REFLÉTÉES DANS LA LITTÉRATURE DIALECTALE**

Résumé

La présente étude signale et commente les particularités des parlers d'Uzdin (Voïvodina, Serbie), sur la base d'une œuvre dramatique que nous avons considérée un texte dialectal *sui-generis*. Élaboré par un auteur cultivé mais parleur natif du parler, le texte correspond à l'exigence d'être considéré matériel dialectal représentatif pour le parler en cause. La perspective de se confronter au public le plus autorisé motive l'option de l'auteur pour la littérature dialectale comme élément de coagulation des communautés roumaines sur base de la langue maternelle.

IZVOARE ȘI LUCRĂRI DE REFERINȚĂ

Deleanu, <i>Izvoare Banat</i>	Marcu Mihai Deleanu, <i>Izvoare și preocupări dialectale în Banat</i> , 2012.
Deleanu 2014	Marcu Mihai Deleanu, <i>Pune, Doamne, pace-n țară</i> , David Press Print, Timișoara.
Densusianu ILR II	Ovid Densusianu, <i>Istoria limbii române</i> . Ediție îngrijită de J. Byck, vol. II, București, 1961.
Gămulescu 1974	Dorin Gămulescu. <i>Elemente de origine sârbo-croată ale vocabularului dacoromân</i> , București-Pancevo.
Ionică 1965	Ion Ionică, <i>Noi atestări ale imperativului negativ arhaic</i> , în volumul Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani, București, Editura Academiei, 1965, p. 403–408.
LR
Magda 1992	„Limba română”, București, 1952 și urm.
Ileana Magda, <i>Graiurile românești din Banatul iugoslav</i> , în LR XLI, nr. 11–12, p. 597–605, București-Pancevo, 1974.
Marin
Mărgărit 1999	Maria Marin. <i>Fonetica în Graiuri rom. din Ungaria</i> , XLVI–LXXIV.
Iulia Mărgărit. <i>Pronume personale cu funcție verbală. Noi atestări</i> , în LR XLVIII, nr. 1–2, p. 93–99.
Mărgărit 2009	Iulia Mărgărit, <i>Vocabularul graiurilor dacoromâne sudice</i> . București, Editura Academiei Române, 2009.
Mărgărit 2011	Iulia Mărgărit, <i>Românii din afara României</i> . București, Editura Academiei Române, 2011.
Neagoe 1984	Victorela Neagoe. <i>Subdialectul bănățean</i> , în <i>Tratat de dialectologie română</i> , Craiova, Scrisul românesc, 240–283.
Petrovici 1954	Emil Petrovici. <i>Repartiția graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român</i> , LR II, nr. 5, p. 5–17.

- Pușcariu 1924–1926 Sextil Pușcariu. *Pe marginea cărților*, în „Dacoromania” IV, 2, p. 1303–1403.
- Rosetti, ILR Al. Rosetti, *Istoria limbii române. I. De la origini până la începutul sec. al XVII-lea*. Ediție definitivă, [București], Editura Științifică și Enciclopedică, 1986.
- Rosetti, Cazacu ILR Al. Rosetti – B. Cazacu [-Liviu Onu], *Istoria limbii române literare [vol.] I. De la origini până la începutul sec. al XIX-lea*, București, Editura științifică, 1961.
- Todoran 1956 Romulus Todoran. *Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne*, în LR V, nr. 2, p. 38–50.
- Todoran 1961 Romulus Todoran, *Noi particularități ale subdialectelor dacoromâne*, în „Cercetări de lingvistică”, VI, nr. 1, p. 43–73.
- Tratat 1984 *Tratat de dialectologie română*, coordonator Valeriu Rusu, Craiova, Editura „Scrisul românesc”.